
О. Веселова

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ПІД ЧАС ГОЛОДУ 1946 — 1947 років

Перебуваючи під постійним репресивним тиском державної партії, українське село у перші повоєнні роки зазнавало чи не найбільшого пресингу від проведення хлібозаготівельної та податкової політики. Через партійно-адміністративний апарат Й.Сталін та його найближче оточення (В.Молотов, Г.Маленков, Л.Каганович) шляхом посилення репресій вилучали з села хліб для відбудови воєнно-промислового комплексу, підтримки урядів новостворених "країн соціалістичного табору", як майбутніх союзників, скасування раніше від західних держав карткової системи для демонстрування міфічних "переваг" соціалізму.

Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У 4 липня 1946 р. прийняли таку постанову: "У відповідності до постанови Ради Міністрів Союзу РСР і Центрального Комітету ВКП(б) від 26 червня 1946 р. № 1342-605-с Рада Міністрів і Центральний Комітет КП(б)У постановляють:

1. Затвердити річний план здачі зерна державі з врожаю 1946 р. по Українській РСР у кількості 340000 тис. пудів".

Цією постановою облвиконкоми та обкоми КП(б)У зобов'язувалися у дводенний термін довести до районів встановлені плани хлібозаготівель з окремих видів здачі, "...разработать и довести до районов, а в районах до колхозов и совхозов, с учетом начала уборочных работ, пятидневные графики сдачи хлеба государству с первых дней уборки до полного выполнения плана хлебозаготовок с тем, чтобы весь план хлебозаготовок по всем видам сдачи был в основном закончен не позднее 1 октября 1946 г."¹

Зависокий для складних післявоєнних умов і недороду план було встановлено вольовим методом, з розрахунку не реальної, а біологічної, тобто "на корені", врожайності. Не зважаючи на настирливі прохання М.Хрущова, хлібозаготівельний план республіці центр не зменшив. Натомість поставив завдання спущений план беззаперечно і щонайшвидше виконати.

ЦК КП(б)У та Рада Міністрів УРСР, відчуваючи постійний пресинг московського центру, вживали щонайсудовіші заходи щодо села для виконання плану хлібоздачі. 22 липня 1946 р. вони збільшили на 50% план обов'язкових поставок зерна 23 областям УРСР, мотивуючи це строкатістю врожаю в різних регіонах України². Цим збільшили загальний план до 362 млн. 750 тис. пудів. Того ж дня було прийнято постанову вищих партійно-державних органів про п'ятиденні завдання здачі хліба державі по областях УРСР.

Постанова від 17 серпня 1946 р. збільшувала обов'язковий план зернопоставок 13 областям вже на 100%. У постанові від 23 вересня 1946 р. про хід збирання врожаю, обмолоту і заготівель хліба в областях УРСР ЦК КП(б)У вимагав від обкомів та облвиконкомів "поліпшення керівництва і максимального напруження сил у проведенні хлібозаготівель, всілякого покращання контролю за обмолотом, очисткою зерна і задачею його державі усіма колгоспами, радгоспами і підсобними господарствами, не допускаючи осідання хліба, який належить здати державі за планом хлібозаготівель".

27 вересня ЦК КП(б)У прийняв постанову про хлібозаготівлі із зобов'язанням обкомам і облвиконкомам забезпечити виконання завдань, "привлекая к партийной и государственной ответственности виновных в задержке сдачи хлеба государству"³. Для "вжиття заходів" з посилення хлібозаготівель ЦК КП(б)У відрядив у ряд областей відповідальних працівників та уповноваженого міністерства заготівель СРСР по УРСР. Але через посуху і неврожай зібраного зерна для виконання завдань центру не вистачало.

Репресивна політика і практика хлібозаготівель, стягнення з селян непомірних податків, неповна оплата трудоднів, відсутність хліба, неврожай овочів створили в УРСР голодоморну ситуацію. Незважаючи на тяжке, відоме центру, становище в Україні, в телеграмі М.Хрущову від 5 жовтня 1946 р. Й.Сталін вимагав вжити більш рішучих заходів для ліквідації відставання з хлібозаготівель, забезпечення виконання п'ятиденних завдань кожним колгоспом і радгоспом⁴. ЦК ВКП(б) 8 жовтня 1946 р., підкреслив "особо недопустимое положение в выполнении плана хлебозаготовок в Киевской, Сталинской, Днепропетровской, Полтавской, Житомирской, Каменец-Подольской, Винницкой, Кировоградской и Ровенской областях Украинской ССР" і зобов'язав обкоми, облвиконками та уповноважених міністерства заготівель в областях "покончить с противогосударственной практикой в хлебозаготовках и обеспечить сдачу государству продовольственных культур по плану"⁵.

Питання хлібозаготівель постійно розглядалося на засіданнях політбюро, оргбюро та секретаріату ЦК КП(б)У. "В целях усиления темпов хлебозаготовок" за постановою оргбюро ЦК КП(б)У від 22 жовтня 1946 р. в області було направлено 22 керівних працівників УРСР⁶.

Про прагнення за всяку ціну вилучити хліб із села свідчать постанови ЦК КП(б)У про хід хлібозаготівель, що приймалися майже щоденно. У постанові від 28 листопада 1946 р. "Про хлібозаготівлі на 25 листопада" ЦК КП(б)У відзначав: "во

многих районах перестали замечать, что за последнее время участились случаи укрытия и расхищения хлеба, подлежащего сдаче государству. Центральный Комитет КП(б)У, в соответствии с указанием Совета Министров Союза СССР и ЦК ВКП(б) от 26 ноября 1946 г., постановляет:

1. Обязать обкомы КП(б)У, облисполкомы и уполномоченных Министерства заготовок по областям покончить с небольшевистским отношением к делу хлебозаготовок, заострить внимание к хлебозаготовкам руководителей районов, колхозов и совхозов и решительно потребовать от них не ослаблять проверку осевшего в колхозах и совхозах хлеба, подлежащего сдаче государству, до полного обеспечения вывозки этого хлеба на заготовительные пункты".

ЦК КП(б)У та Рада Міністрів УРСР вимагали від обкомів і облвиконкомів, райкомів КП(б)У та райвиконкомів "разоблачать и судить укрывателей хлеба, полностью выявить укрываемый хлеб и обеспечить сдачу его государству"⁷.

Здаючи за вказівками центру все вирощене, колгоспи були позбавлені можливості оплатити зароблені селянами тяжкою працею трудовні.

На вимогу ЦК КП(б)У в другій половині 1946 р. було проведено повторну перевірку колгоспів і радгоспів та вилучення засипаного в насінніві, страхові та ін. фонди хліба. Але цей репресивний захід через фізичну відсутність зерна очікуваного вищою московською владою ефекту не дав.

Замість допомоги селянству України центр посилив тиск на республіканське партійно-державне керівництво. Воно відповідно - на обласне, районне, сільське. А голови колгоспів та різного рангу уповноважені безпосередньо тиснули на колгоспників.

Не задовольняючись вивезенням зерна з колгоспів, яке в одних регіонах подекуди строкато, в інших - дуже мало вродило, партдержуповноважені за продрозкладкою забирали також зерно з присадибних господарств. За планом 1946 р. його намічалось забрати у селян 3 млн. пудів. Щоб вилучити зерно,

що для колгоспників було єдиною надією на порятунок, приймалося безліч репресивних "заходів".

"ЦК КП(б)У звертає увагу обкомів КП(б)У, облвиконкомів й уповноважених Міністерства заготівель на відставання виконання колгоспниками зобов'язань по зернопоставках державі з присадибних посівів й вимагає вжиття заходів з виконання цих зобов'язань у встановлені строки", - зазначалося у постанові ЦК КП(б)У про хід збирання врожаю, обмолоту і заготівель хліба в областях УРСР від 23 вересня 1946 р.⁸ А рішенням від 2 листопада 1946 р. ЦК КП(б)У давав таку вказівку репресивним органам: "Директорів підсобних господарств, які затримують здачу хліба державі, притягувати до відповідальності, як за саботаж хлібозаготівель"⁹.

Селяни під страхом репресій змушені були сплачувати великі суми за облігації державної добровільно-примусової позики.

Чисельність працівників апарату заготівель СРСР у 1946 р. перевищувала 400 тис. чоловік. Вибивачі сільгосппродукції - уповноважені та активісти накидалися на селян жорсткими вимаганнями, знущаннями, побиттями, щоб вилучити зерно, вибити податки та недоїмки. М.М.Логвиненко з с.Томаківки Дніпропетровської обл. свідчила: "Голод 1946-1947 рр., як і голодомор 1932-1933 рр., було зроблено штучно. Весь хліб вивозили. А по хатах ходили активісти і забирали запаси, в кого які були. Розбивали груби, шукали хліб у горщиках для квітів, забирали все. А людям лишалися бур'ян та миші."

"В 1946 р. весь урожай селяни віддали державі і залишилися без нічого. Запасів не було як у людей, так і в колгоспах, все забрала держава", - зазначав у своїх спогадах Д.Л.Стадник з с.Великої Клітні Базалійського р-ну Кам'янець-Подільської обл. "Хліб у колгоспах збирали, але люди його не бачили, бо вивозили зерно хтозна куди", - згадувала О.М.Онищук з Красилова Кам'янець-Подільської обл.

Голів колгоспів, які до вивезення зерна в рахунок плану хлібозаготівель видавали дещицю голодуючим виробникам

хліба на трудодні, піддавали репресіям. Вища влада, забороняла головам колгоспів видавати хліб людям на зароблені трудодні та продаж хліба на ринку до виконання планів держпоставки, застерігала від "небезпеки антидержавної тенденції", пов'язаної з "розбазарюванням хліба", "незаконним" відпуском його до хлібоздачі. Голову колгоспу "16 років РККА" Брусилівського р-ну Житомирської обл. Мандрику було заарештовано за те, що скошив і намолотив 15 кг жита й розподілив серед колгоспників. Голова колгоспу ім.Сталіна Софіївського р-ну Дніпропетровської обл. Гаркуша до кримінальної відповідальності був притягнутий за витрачання на внутріколгоспні потреби (видачу голодуючим селянам) 247 кг пшениці. Ф.П.Машкевич з с.Новоголиців Кіровоградської обл. свідчив, що "голова сусіднього колгоспу, який не був жорстоким до своїх односельців, залишаючи їм хоч трішечки зерна, дорого за це заплатив: після анонімного доносу його забрали до райвідділу міліції, після чого ніхто з односельчан його більше не бачив".

"Пригадую випадок, коли голову сусіднього колгоспу, який дозволив людям збирати для себе кукурудзу, що залишилася не зібраною, засудили й вислали. Весь зібраний хліб вивозили", - свідчила А.М. (прізвище не назвала) із с.Сичавки Комінтернівського р-ну Одеської обл. У доповідній записці в.о. прокурора УРСР П.Нощенка Л.Кагановичу від 16 липня 1947 р. повідомлялося: "Широко розповсюджені факти роздачі хліба колгоспникам до здачі державі. По одній Вінницькій обл. порушено 11 кримінальних справ проти голів колгоспів за такого роду антидержавну тенденцію".¹⁰ Однак, навіть забравши у людей все вирощене, хлібозаготівельний план 1946 р. республіка виконати не змогла.

Голод в селах ставав масовим. Т.І.Майтаков писав 16 квітня 1946 р. з Козульської сільради Верхньохортицького р-ну Запорізької обл. Майтакову до м.Ленінграда на адресу в/ч 2213: "...Життя наше дуже погане, їсти зовсім нічого. Тато лежить хворий, голодний. Їмо жолуді, макуху, буряки і лушпиння з

картоплі, ось який хліб їмо, і собака його їсти не буде". Колгоспник колективного господарства ім.Свердлова Кобеляцького р-ну Полтавської обл. Ф.Г.Коба — інвалід війни, виробив у колгоспі 509 трудоднів і був нагороджений медаллю "За трудову доблесть". Сім'я його складалася з 8 осіб. У 1946 р. всі перебували в тяжкому матеріальному становищі з ознаками повного виснаження.

З м.Рені Ізмаїльської обл. Є.І.Шило на адресу п/п 040701 повідомляв В.Т.Шило: "...Нам зараз дуже погано, не знаємо, що робити. Хліба у нас немає, їсти нічого і роботи ніде нема, у нас вже багато людей пухнуть і помирають з голоду - більше половини міста. Якби ти подивився - ти б жахнувся..."¹¹

З 1 жовтня 1946 р. за постановою московського центру 3 млн. 634,5 тис. людей (з них 2 млн. 892,1 тис. чоловік, які проживали, або працювали на підприємствах, розташованих у сільській місцевості), були позбавлені гарантованого постачання хлібом за картками. Населення висловлювало невдоволення відміною мінімального постачання хлібом. До ЦК КП(б)У та Ради Міністрів УРСР надходила злива листів-прохань про взяття на централізоване пайкове постачання від секретарів обкомів партії та голів облвиконкомів, керівників підприємств і установ, навчальних закладів, колгоспів і радгоспів, окремих осіб. Залишені державою напризволяще, наодинці з голодом, що стискав все сильніше їх своїми лещатами, люди шукали захисту саме у тих, хто видавав постанови про виключення їх із списків на отримання хліба.

"Економлячи" зерно на власному населенні, яке жорстоко голодувало, "батьки народу" давали вказівки про вивіз хліба за межі країни. За два голодні роки СРСР експортував 2,5 млн. т зерна. Як повідомляв міністр заготівель СРСР Двинський секретарю ЦК КП(б)У Л.Кагановичу, у вересні 1947 р. за межі України було вивезено 1 млн. т зерна¹².

"Коли Хрущову почали дорікати, чому ми закупаємо хліб на Заході, тоді як при Сталіні ми вивозили його в інші країни,

незворушний Хрущов відповів на червневому (1963 р.) пленумі ЦК: "При Сталіні й Молотові ми вивозили хліб за кордон, а радянські люди пухли і вмирали з голоду". Вивозили за кордон, звісно, український хліб, і вмирали з голоду теж українці. Це було покарання мстивого Сталіна за те, що українці, як він вважав, під час війни не проявили достатнього ентузіазму на захист його тиранічного режиму. Поставлені під час війни перед вибором: нацисти чи комуністи – керівники українського національного руху обрали третій шлях – шлях української незалежності¹³.

Змучені голодом селяни змушені були вживати у їжу все, що можна було їсти: траву, гнилу картоплю, м'ясо загиблих тварин, жом, листя дерев тощо. Багато людей впадали у відчай, кінчали життя самогубством. Так, 16 травня 1947 р. на ґрунті голоду колгоспниця колгоспу ім. Будьонного с.Бєєве Синівського р-ну Сумської обл. на ґрунті важкого матеріального становища повісила свою дитину, 1946 р. народження, після чого так само покінчила своє життя самогубством¹⁴.

Більшість голодуючих рятувалися, як могли. Одним із засобів виживання було збирання колосків на колгоспних полях. На зроблених вручну жорнах селяни мололи зерно і пекли коржики, оладки, ліпеники, маторженики... Але й цієї можливості вижити влада їх позбавляла за відомим ще з 1932 р. законом "про п'ять колосків" та новим указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. про кримінальну відповідальність за крадіжки державного майна та посилення охорони особистої власності, оголошуючи їх "розкрадачами соціалістичної власності" та злочинцями.

Колгоспниць, які "шляхом систематичного зрізання колосків "разом "викрали" 264 кг зерна на полях колгоспу ім.Горького с.Антонового Каланчацького р-ну Херсонської обл., а за 6 разів з садів радгоспу "Паризька комуна" - 144 кг яблук, 7 вересня 1947 р. засудили: Кравченко - на 13, Кобзарь - на 12, Шадило та Рильську - на 10, Лисенко - на 8 років позбавлення волі.¹⁵

Головною причиною цього була участь голодуючого населення в масовому збиранні зерна. Велика кількість крадіжок хліба здійснювалася саме "гостропотребуючими", тобто голодуючими колгоспниками. Владоможці пов'язували боротьбу зі зростанням чисельності крадіжок з покараннями, репресіями, не зважаючи на головне – голодних людей, яких сам режим, позбавивши засобів існування, штовхав на здійснення правопорушень. 90% кримінальних справ, що розглядалися судами в 1947 р., становили справи про "крадіжки колосків" рядовими колгоспниками.

"Зараз колгоспи почали збирання хліба, збирають, молотять і зразу ж навантажують у вагони і вивозять невідомо куди, а тому, хто збирає – дзуськи. Як зможеш вкрасти і не попадеш – то твоє, а піймали – 5 років", – таке висловлювання колгоспника Удовенка з Н.Кайданів наводив у доповідній записці 15 липня 1947 р. Кагановичу начальник управління МДБ по Дніпропетровській обл. Сурков.¹⁶

"А жити треба було ж з чогось, вдома чекали голодні діти, от і доводилося красти, хоч жменьку жита, хоч декілька колосків сховати за пазуху. Та й чи була то крадіжка, коли все нашими руками було вирощене?!", – свідчила О.М.Онищук. "Та ж як візьмеш на полі того нещасного півкілограма жита, і зловлять з ним, то за постановою Сталіна засудять не менш як на 5 - 10 років, а за 2 – 3 кг вкраденого хліба засуджували навіть до розстрілу. Покарання страшні, а їсти хотілося – болісно було дивитися, як пухнуть діти, помирають старі", – згадувала О.Ф.Комар, жителька Красилова Кам'янець-Подільської обл.

Станом на 20 червня 1947 р. в Україні нараховувалося 1 млн. 154 тис. виснажених голодом людей – дистрофіків.¹⁶ У переважній більшості – це члени сімей загиблих воїнів, непрацездатні одинокі люди похилого віку і багатосімейні, у яких глава сім'ї був відсутній, або непрацездатний внаслідок інвалідності, переселенці з Польщі та репатрійовані.

Щодо географії лихоліття, то є всі підстави констатувати, що страждали люди по всій Україні. Смертельною мірою відчули

голодне лихо жителі південних областей: дуже сильно Ізмаїльської, Одеської, Херсонської, Миколаївської, Запорізької. Своїми страшними обіймами голод стискав населення Дніпропетровської, Полтавської, Київської, Чернігівської, Кіровоградської областей. Тяжко терпіли від голоду мешканці сіл і міст Вінницької, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Сталінської, Ворошиловградської, Харківської, Сумської, Житомирської областей. Дещо менше захопив голод західний регіон України, але голодували й жителі західних – Івано-Франківської, ін. областей, особливо жорстоко – населення Чернівецької обл.

Сильне лютування голоду в Ізмаїльській та Чернівецькій областях викликало, крім ряду інших факторів, проведення раніше, ніж в інших західних областях, насильницької колективізації. Якщо на 1 січня 1948 р. в цілому в західній Україні було колективізовано 5,4% господарств, то в Чернівецькій - 22,2% , а в Ізмаїльській - 56,7%. Прирікалися на голод виселені в процесі колективізації "куркулі" та їхні сім'ї. "В Ізмаїльській області створено 253 колгоспи. Мені думається, що деякі селяни пішли у колгоспи не тому, що усвідомили вигоди в колгоспному господарстві, а керувались розрахунками, що в колгоспі легше буде пережити тяжкий рік", – підкреслював М.Хрущов у виступі на ХУ пленумі ЦК КП(б)У 10 березня 1947 р.¹⁸

М.Д.Гамалюк з с.Горішніх Шерівців Заставнівського р-ну Чернівецької обл. згадувала, що "... оскільки 1946 р. був неврожайним, то здавати було нічого. Та на це ніхто не зважав. Вимагали здати ту частину зерна, яку "положено". Тоді ми змушені були записатися в колгосп, бо хто записувався у колгосп, той не здавав "здачу". Вступаючим до колгоспу видавалася зернова позичка. "Хліб забирали державні уповноважені у людей майже весь. Колгоспи ще не були створені, але були списки людей, які хотіли бути в колгоспі. Тому особливо жорстоко забирали хліб у людей, які не були у цьому списку", - свідчила жителька с.Білівців Хотинського р-ну Чернівецької обл.

М.Ф.Базь. Весною 1947 р. – в розпал вже голодомору – селяни масово стали вступати до колгоспів, бо працюючим там давали баланду.

Доведені до дистрофії 3-го-4-го ступеня, повного виснаження, деякі люди втрачали здатність контролювати свої дії, вдавалися до канібальства. З початку 1947 р. відділом з боротьби з бандитизмом МВС УРСР велося розслідування 130 випадків трупожерства та людодства, було зафіксовано 189 з'їдених людських трупів, до карної відповідальності притягнуто 132 особи. Найбільше – в Ізмаїльській обл.¹⁹ Переважну більшість "бандитів-людодів" та їхніх вкрай виснажених дітей відправляли до психлікарень й дитбудинків. Партійно-державна еліта отримувала продукти харчування через систему закритих спецрозподільників.

Голодоморне лихоліття свого піку досягло в перший половині 1947 р. Рятуючи від голоду виснажених дітей, колгоспники відвозили їх до міст й залишали, сподіваючись, що малюків заберуть до дитбудинків.

Маса голодуючих, оминаючи загороджувальні загани, їхала до західних областей України, де знаходила порятунк. Селяни-"західняки" від голодної смерті рятували не лише українців, а й росіян, молдаван, білорусів.

Зовсім не зважаючи на голод, можновладці на чолі з Л.Кагановичем, який прибув до Києва у березні 1947 р. за особистою вказівкою Й.Сталіна, щоб очолити КП(б)У й "взяти" хліб з України вже з врожаю 1947 р., продовжували репресивну хлібозаготівельну політику. У більш врожайному році їм це зробити вдалося. Щоб забезпечити проведення польових робіт, колгоспників харчували супом-баландою в організованих громадських їдальнях. Але цю "допомогу" було надано запізно й недостатньо.

При бажанні московського центру голоду можна було б уникнути, перерозподіливши зерно, допомогти селянам

неврожайних районів замість їх пограбування. Але цього не було зроблено.

Голодомор, організований сталінщиною через злочинну партійно-державну політику щодо селян, забрав понад 1 млн. людських життів, в основному, хліборобських. Найбільше постраждали селяни південних, південно-східних та східних областей. В Ізмаїльській (що пізніше увійшла до Одеської) й Чернівецькій областях смертність була найбільшою, перевищувала народжуваність.

За спогадами нині живих свідків, жителів с.Новоселиці Кельменецького р-ну Чернівецької обл., 100-120 чоловік померло в с.Клішківцях Хотинського р-ну Чернівецької обл., з початку до липня 1947 р. померло більше третини людей с.Костичаків Новоселицького р-ну Чернівецької обл., велика кількість людей померла у с.Великій Буді Герцаївського р-ну Чернівецької обл. З.Чурчя поховав усіх своїх дітей, сам носив їх на спині на кладовище. У с.Овідіополі Одеської обл. вимерло 25-30% населення. Третина людей померла з голоду в с.Олександрівка Болградського р-ну Ізмаїльської обл. Як згадує В.С.Драганов, померли його сусіди: І.Димов і його сім'я, вони втратили під час голоду 3 дітей. У с.Глибокому Татарбунарського р-ну Ізмаїльської обл. померло близько 35% населення.

Як згадує Є.Ф.Бойко, "люди йшли по вулиці й падали. Трупів валялись на вулицях". Повністю вимерло с.Трапівка. В грудні 1946 - січні 1947 рр. по с.Вольному Тарутинського р-ну Ізмаїльської обл. ходили спеціальні групи людей, які виносили трупи з дворів і хоронили їх на кладовищі. У с.Завадівці Білгород-Дністровського р-ну Одеської обл. з населення 600 чоловік в 1946-1947 рр. померло 250, в т.ч. 75 дітей, бо "навіть низький через посуху врожай був відібраний державою у людей, і люди залишилися зовсім без хліба". Як згадує Х.М.Борисова (Руденко) з м. Татарбунари Ізмаїльської обл., "померло тоді багато. Люди падали, як снопи. Помирали в хатах, на вулицях. Померли від голоду в 1946 р. мій батько, в 1947 р. - мати". Чорні

жнива післявоєнного людомору викосили в Україні понад 1,2 млн життів, у більшості – селянських.

Адміністративно-командна система тоталітарної держави цей третій голодомор ретельно замовчувала. Мова йшла лише про "післявоєнні труднощі" та "утруднення з продовольством", які "радянське селянство успішно переборювало".

П Р И М І Т К И:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України. (Далі ЦДАГО України). - Ф.1. - Оп.6. - Спр.929. - Арк.4-7.
2. Там само. - Спр.931. - Арк.25.
3. Там само. - Спр.939. - Арк.43-44.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. - Ф.2. - Оп.7. - Спр.3731. - Арк.11.
5. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.6. - Спр.955. - Арк.1, 4.
6. Там само. - Оп.9. - Спр.487. - Арк.70.
7. Там само. - Оп.6. - Спр.963. - Арк.79-81.
8. Там само. - Спр.947. - Арк.26, 29-30.
9. Там само. - Спр.959. - Арк.46, 49.
10. Там само. - Оп.23. - Спр.4948. - Арк.11, 20.
11. Архів Служби безпеки України. Колекція документів "Матеріали про економічні труднощі на Україні в післявоєнний період (голод 1946-1947 рр.). (Далі: ДА СБУ. Колекція документів). - Арк.189.
12. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.30. - Спр.825. - Арк.216.
13. Цитується за: Авторханов А. Империя Кремля. Советский тип колониализма. – 1990. – С.80.
14. Архів МВС України. - Ф.3. - Оп.1. - Спр.92. - Арк.80-80зв.
15. ЦДАВО України. - Ф.24. - Оп.16. - Спр.62. - Арк.55-56.
16. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.23. - Спр.4961. - Арк.13.
17. Архів МВС України. - Ф.3. - Оп.1. - Спр.91. - Арк.138.
18. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.740. - Арк.18-20.
19. Архів МВС України. - Ф.3. - Оп.1. - Спр.91. - Арк.139.